

ЗНОЎ ПРА МАШТАБ

Замест прадмовы да Даведніка

“Нонканфармізм у Беларусі: 1953—1985”

Гэта кніга не з’яўляецца скразным даведнікам па гісторыі БССР. Наше выданне мае больш лакальныя і тэматычна вызначаныя мэты – а менавіта выклад базавай інфармацыі па гісторыі нонканфармізму ў Беларусі ў другой палове XX ст., а таксама дае ўяўленне пра палітру грамадскай думкі краіны. Храналагічныя рамкі даведніка даволі выразныя: 1953—1985 гады. Сама гэта эпоха не аднародная і змяшчае ў сабе перыяд пераходу ад эпохі сталінскага рыгарызму, так званыя “адлігу” і “застой”.

З пункту гледжання стылістыкі паказ гэтай палітры не такая ўжо і простая задача – на агульным фоне пэўнай дынамікі сярэдзіны 1950-х – сярэдзіны 1980-х гадоў, адноснага дабрабыту і самаўпэўненасці жыхароў БССР у паспяховасці іхняга краю, мы знойдзем не так ужо і шмат рэзкіх колераў, якія б дазвалялі рабіць выразныя акцэнтны, падзяліўшы савецкае паслясталінскае грамадства БССР на шматколкасныя групы герояў і антыгерояў. Хутчэй тут можна прыкласці метады італьянскага гісторыка Джузэпе Бофа, які, характарызуючы палітычную і культурную панараму СССР 1960-х гадоў, уяўляў сабе відовішча не яўнага супрацьстаяння паміж так званым “афіцыйным” светам і светам “падпольным”, але бачыў хутчэй “размытую карціну”, дзе паміж скрайнімі кропкамі не вельмі выразнага спектра можна знайсці цэлую гаму прамежкавых пазіцый¹. І гэтыя пазіцыі часам цяжка вызначыць, бо яны даволі размытыя.

Але калі з агульнасацыялагічнага ўзроўню мы “сыходзім” на ўзровень асобаў і ідэй, то бачым ужо разнастайную карціну грамадства БССР – за маскамі, на якіх былі намаляваны аднадушнасць і аднастайнасць, хаваліся асабістыя драмы ды ідэйныя дыскусіі, надломленыя характары і сапсаваныя кар’еры, вымушаныя канфармісцкія крокі і прага пазітыўнай працы.

Хто не гатовы гэтага зразумець, той будзе і надалей тыражаваць акадэмічныя стэрэатыпы пра негістарычнасць грамадства БССР. Перакручаныя да анекдоту ўяўленні адносяцца ўжо да пачатковай даты, адкуль вядзе адлік храналогія нашага Даведніка: «Смерць Сталіна (5 сакавіка 1953 г.) выклікала шчырую роспач мільёнаў жыхароў Беларусі. Па рэспубліцы пракацілася хваля жалобных мітынгаў. Сотні тысяч людзей рушылі ў напрамку Масквы, каб развітацца з чалавекам, які пры жыцці стварыў легенду пра самога сябе. Ад жалю па Сталіне плакалі нават ахвяры ягоных рэпрэсій»². Цяжка ўявіць, каб хаця б сотня чалавек

¹ Боффа, Джузэппе. *От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964—1994*. М.: Международные отношения, 1996. С. 27.

² Мірановіч, Яўген. *Навейшая гісторыя Беларусі*. Беласток, 1999. (http://kamunikat.net.iig.pl/www/knizki/historia/miranovicz/naviejszaja_08.htm).

Праўда, у новым выданні аўтар палічыў патрэбным скарэктаваць сваю думку «...Багата было й тых, хто шчыра бедаваў. Некаторыя з іх накіроўваліся ў Маскву, каб развітацца з чалавекам, які пры жыцці стварыў легенду пра самога сябе» (Мірановіч Я. *Найноўшая гісторыя Беларусі*. СПб., 2003. С. 180).

без афіцыйнага прызначэння магла патрапіць у тыя дні ў Маскву, якая на нейкі час стала практычна закрытым горадам, узятым у аблогу войскамі МГБ.

Няма патрэбы ствараць міф пра шырокі антытаталітарны рух ў Савецкай Беларусі 1953—1985 гадоў, але такімі ж неадэкватнымі з’яўляюцца ўяўленні пра суцэльную апатыю беларускага грамадства і, адпаведна, пра адсутнасць унутраных ментальных рэсурсаў для самаразвіцця. Праблема тут у культурных кодах прачытання сітуацыі.

У 1953 годзе паволе артыкула “антысавецкая агітацыя і прапаганда” (72-а Крымінальнага Кодэксу БССР) было асуджана 10 чалавек. У 1954 такіх асуджаных было 3, у 1955 – 2, у 1956 – 2 (гл. *Графік змены колькасці асуджаных паводле артыкула “антысавецкая прапаганда і агітацыя” ў БССР і беларусаў у СССР*). Частка з асуджаных у 1953 годзе панеслі пакаранне за выказванне задавальнення з нагоды канца тырана. Вольга Лапаціна казала на вясковай вечарынцы: “Сталін наш вораг, ён памёр”. Алена Скрабель пасля вясковага мітыngu жалобы па Сталіну запыталася: “Што ён мне зрабіў добрага, ён жа мне не родны бацька”. Аршанскі чыгуначнік В. Кузняцоў заявіў: “Нарэшце, дачакаўся!” У 1956 годзе у рэстаранцы станцыі Магілёў Я. Дзямідаў называў Леніна “шалёным дурнем”, Сталіна – злодзеям.

Фенаменальным па колькасці асуджаных быў 1957 год – 48 чалавек. Некаторыя сталі палітычнымі вязнямі, бо сапраўды мелі прасталінскія сімпатыі і не ўхвалялі антыкультурайскай рыторыкі Мікіты Хрушчова (напрыклад, П. П. Гарын, асуджаны ў 1956). Але Першага сакратара ЦК КПСС сяляне крытыкавалі ў тыя гады найперш за палітыку абмежавання прыватнага сектара на вёсцы. І. Пятроў заявіў: “Хрушчоў па радыё вучыць адбіраць у калгаснікаў кароў, але мы кароў не аддамо!”

Усе гэтыя выказванні прагучалі ў побытавых сітуацыях, калі мелася нейкае кола слухачоў – на чыгуначнай станцыі, у вясковым клубе, нават у лазні. Агучваліся думкі, якія былі ўласцівыя многім людзям, злачынства ж заключалася ў тым, што той ці іншы канкрэтны чалавек іх прамовіў. Такую рэпрэзентатыўнасць думак і іх штодзённае гучанне можна акрэсліць як “галасы з хору”, заўважаныя таму, што вылучаюцца. Паўсядзённасць толькі на першы погляд падаецца светам “непарушнай” рэчаіснасці. Але ў яе нетрах выпрацоўваюцца культурныя клішэ, якія пратуберанцамі выкідваюцца ў сацыяльнае наваколле. Аналіз сацыяльнай дынамікі з пункту погляду паўсядзённасці і “галасоў з хору” дазваляе адчуць, як за маналагізмам ідэалагічных і палітычных рашэнняў паўстае плюралізм малых жыццёвых выбараў, вайна каштоўнасцяў, сімвалічных гульні³. Аналіз гэтага, не самага відавочнага пласта свядомасці, дае магчымасць пазбегнуць небяспекі замены разгляду праблемаў паўсядзённасці даследаваннем функцыянавання дзяржавы.

Апроч праяваў індывідуальнага незадавальнення, якое выплёскалася ў паўсядзённых сітуацыях, асобна вылучаецца ідэйны нонканфармізм. У тым жа 1957 годзе адбыліся судовыя працэсы над крытыкамі камуністычнай нацыянальнай палітыкі Браніславам

³ Козлова Н. Н. *Горизонты повседневности советской эпохи*. М., 1996. С.15.

Ржэўскім і братамі Лявонам ды Міхасём Белымі. Усё ж дыскусія ў кіруючых колах КПСС, вынесена на публічнае азнаямленне, паўплывала на ўзнікненне думкі, што легальнымі сродкамі звароту да ўладаў, альбо пашырэннем рукапісных матэрыялаў можна ўздзейнічаць на выпрацоўку ўнутранай дзяржаўнай палітыкі. Вось у гэтым палягае спецыфіка эпохі “адлігі”.

З 1958 па 1961 назіралася падзенне колькасці “антысавецкіх” судовых працэсаў, пакуль у 1963 не наступіў яшчэ адзін максімум колькасці асуджаных – 13 чалавек. Гэты год адметны працэсам над “групай Ханжанкова”, якая рыхтавалася да падрыву менскага глушака (“Радыестанцыі № 3”). Сімвалічна, што сёння антэна побач з касцёлам Св. Тройцы (Св. Роха), якая некалі глушыла заходнія радыёстанцыі, цяпер належыць кампаніі “Белсел” і займаецца не перашкодамі камунікацый, а забеспячэннем мабільнай сувязі ў рамках праекту “Дыялог”.

Інфармацыйны аспект у 1960—1970-х гадах набывае ўсё большую значнасць як у гісторыі нонканфармізму, так і ў дзейнасці рэпрэсійных органаў. Увогуле, 1960-я стварылі палемічную сістэму, якая перажыла сваю эпоху і аказала ўплыў на далейшае развіццё грамадскай думкі⁴. Гістарыяграфічная дыскусія, што ўспыхнула ў 1966 годзе вакол рэцэнзіі М. Прашковіча на кнігу А. Коршунава пра Афанасія Філіповіча, стала ў гэтым сэнсе паказальнай⁵. Высвятляецца, што многія тэмы, агучаныя тады, гораха прадыскутаваныя ў другой палове 1980-х і праз усе 1990-я, так і засталіся актуальнымі для беларускай гістарыяграфіі. Праблемы этнакультурнай прыроды Вялікага Княства Літоўскага, царкоўнай уніі 1569 г., ролі Рэчы Паспалітай у гісторыі Беларусі, адносінаў з Расіяй у XVII—XVIII ст. па-ранейшаму падзяляюць гісторыкаў, і падзел тут праходзіць паводле палітычных сімпатыяў.

1960-я сталі таксама гадамі ўзнікнення студэнцкіх дыскусійных гурткоў, найперш, у БДУ. У кастрычніку 1963 года быў выкрыты адзін такі гурток з 13 студэнтаў, якія на сваіх сходах абмяркоўвалі нацыянальную палітыку ў СССР⁶. У кастрычніку 1968 года студэнты філалагічнага факультэта накіравалі калектыўны пісьмовы зварот у ЦК КПБ з патрабаваннем выкладання на беларускай мове. Зварот расцэнены як нацыяналістычны, а яго ініцыятары Алесь Разанаў і Віктар Ярац былі выключаны з універсітэту.

Менавіта ў 1965 публікуецца апавесць Васіля Быкава «*Мёртвым не баліць*», і беларускае прыгожае пісьменства зноў аказваецца ў цэнтры ідэйных дыскусій. Ці не найбольш класічным “шасцідзiesiąтнікам” застаўся Аляксей Карпюк, чый выступ 13 мая 1966 году на V з’ездзе Саюзу пісьменнікаў БССР супраць цензурных абмежаванняў стаў легендарнай падзеяй. І надалей гарадзенскі літаратар выкарыстоўваў любую публічную нагоду для агучвання сваіх поглядаў, якія так

⁴ Вайль П., Геніс А. *60-я. Мир советского человека*. М., 1998. С. 163—164.

⁵ Прашковіч М. Слова пра Афанасія Філіповіча // *Польмя*. 1965, № 12; Люкевіч В., Трещенок Я. Истине вопреки // *СБ*. 1966. II. 22; Алексютовіч М. А дзе ж ісціна аб’ектыўная? // *Польмя*. 1966, № 5.

⁶ *РГАНІ*. Ф. 5, воп. 55, спр. 71, арк. 40; Пыжиков А. В. *Хрущевская «оттепель»*. М., 2002. С. 198.

кантраставалі з афіцыйнымі заявамі партыйных і дзяржаўных функцыянераў.

Назіраецца стабілізацыя статыстыкі “антысавекіх” працэсаў, “звыклымі” для Беларусі становяцца 2—3 асуджаных у год, у 1982—1987 гадах асуджалі толькі па 1 чалавеку, а ў 1965—1967, 1974—1978 і 1981 гадах не адбылося ніводнага працэсу. Першы “нерэпрэсіўны” перыяд (1965—1967) звязаны са зменамі вярхоўнай улады ў СССР і БССР, калі ў Маскоўскім Крамлі Леанід Брэжнеў заступіў Мікіту Хрушчова, а ў Менску замест Першага сакратара ЦК КПБ Кірылы Мазурава быў прызначаны Пётра Машэраў. Грамадства знаходзілася ў чаканні, новай уладзе патрэбны быў перыяд стабілізацыі ды ўнутранага ўладкавання, каб “антысавецкая” праблематыка зноў стала актуальнай.

“Паўза” 1974—1978 гадоў не да канца зразумелая. Папярэдні 1973 год быў адзначаны даволі вялікай актыўнасцю органаў КГБ – па трох следчых справах праходзілі 5 чалавек (2 справы былі калектыўныя). Але ж 1972—1973 гады, напрыклад для Украіны, вызначаюцца як перыяд “генеральнага пагрому”⁷ іншадумцаў. Паводле неафіцыйных звестак, 30 снежня 1971 году ў Маскве адбылося пасяджэнне Палітбюро ЦК КПСС, якое ўхваліла рашэнне пра пачатак агульнасаюзнай акцыі супраць самвыдату⁸. Асабліва маштабнымі дзеянні КГБ былі ва Ўкраіне, і звязна гэта, відаць, з мясцовай кадравай спецыфікай. Для ўкраінскага самвыдату вынікі акцыі былі катастрафічнымі: большасць аўтараў апынулася за кратамі, зруйнавана інфраструктура незалежнай выдавецкай дзейнасці, тэа з удзельнікаў руху ўкраінскага самвыдату, якія засталіся на волі, знаходзіліся ў стане разгубленасці⁹. Украінскі самвыдат як форма існавання апазіцыі на пэўны час прыпыніў сваё існаванне. Бадай адной з найбольш гучных была справа літаратурнага крытыка Івана Дзюбы, аўтара працы “*Інтэрнацыяналізм ці русіфікацыя?*” Украінскі медык А. Сергіенка, да прыкладу, атрымаў 7 гадоў лагераў суворага рэжыму і 3 гады высылкі толькі за тое, што ў яго знайшлі гэты твор з заўвагамі на палях. А тут рукапіс працы ў 1973 трапляе ў акадэмічнае асяроддзе Беларусі. Здавалася б, летам 1973 года ў КГБ БССР з’явіўся шанс таксама вылучыцца. Узнікла версія пра існаванне падпольнай нацыяналістычнай арганізацыі з адпаведным кіраўніцтвам, структурай і сувязямі з замежжам. Па прыкладных разліках “на суб’яседаванні” ў КГБ трапіла агулам да сотні навукоўцаў, выкладчыкаў ВУ, настаўнікаў, студэнтаў. Абставіны гэтай гісторыі добра выкладзены ў артыкуле Міхася Чарняўскага “Акадэмічны асяродак”. Вынік быў парадаксальны – у наступныя 1974—1978 гады ў Беларусі не адбылося ніводнага судовага працэсу па “антысавецкаму” артыкулу Крымінальнага кодэкса. Рэпрэсіі абрынуліся на беларускіх інтэлектуалаў, яны былі пазбаўлены працы, але ж не аказаліся за кратамі, што ў тагачаснай палітычнай сітуацыі ў СССР было вельмі верагодна.

⁷ Касьянов, Георгій. *Незгодні: украінська інтелігенція в русі опоры 1960—80-х років*. Київ, 1995. С. 121—141.

⁸ Алексеева, Людмила. *История инакомыслия в СССР*. Вильнюс – Ммосква, 1992. С. 231.

⁹ Касьянов Г. *Незгодні*. С. 125.

Тут сваю ролю выканалі супярэчнасці паміж менскімі ЦК і КГБ. Падобна, што Пётр Машэраў меў не проста кар’ерныя амбіцыі, якім маглі перашкодзіць гучныя нацыяналістычныя справы ў Беларусі. У яго было ўласнае бачанне нацыянальнай сітуацыі. Біёграф П. Машэрава Славамір Антановіч адзначае, што на паведамленні КГБ пра “нацыяналістычныя групоўкі” Першы сакратар адказаў: “Гэта перабольшанне, звышпільнасць: тут няма сур’ёзнай палітычнай падкладкі”¹⁰. Але КГБ БССР спрабавала праводзіць самастойную лінію, чакала арыштаў, узнагародаў ды апелявала да Масквы. Была парушаная рэгіянальная субардынацыя, што не магло не застацца па-за ўвагаю Першага сакратара ЦК КПБ. Усё ж Машэраву ўдалося перапыніць крымінальную справу. Але што рабіць з сімпатыкамі беларускай культуры? Перад абліччам савецкай ідэалогіі яны сапраўды былі вінаватыя, бо выпрацоўвалі ўласнае бачанне тых праблемаў, дзе рашаючае слова павінна было быць за КПСС. Вось тут ужо былі выкарыстаныя прыёмы, таксама масава апрабаваныя ў 1972—1973 гадах ва Украіне – звальненні з працы, забарона на прафесію, негалосная забарона на публікацыі. Канчатковым вынікам павінна была стаць поўная дэмаралізацыя іншадумцаў.

Абсалютным пераможцам з гэтай гісторыі выйшаў П. Машэраў. Яго калега па ўкраінскаму ЦК Першы сакратар Пётр Шэлест за “пралікі ў справе інтэрнацыянальнага выхавання працоўных” быў пазбаўлены пасады і выведзены са складу Палітбюро ЦК КПСС. Па партарганізацыях Украіны заменена 25 % сакратароў па пытаннях ідэалогіі. Часам нават гавораць пра чыстку ў КПУ, праўда, у абмежаваным маштабе¹¹. Машэраў жа перайграў інтрыганаў з мясцовага КГБ, адстаяў свае пазіцыі перад КГБ маскоўскім, засведчыў уласную аўтаномію ў ЦК КПСС. Беларускія нацыяналісты таксама панеслі пакаранне – ім быў дадзены вельмі выразны знак пра магчымую перспектыву, больш суворую, чым тое адбылося ў 1973—1974 гадах, у нейкай ступені былі парушаны камунікацыі паміж нацыянальнымі дзеячамі. Праз 2—3 гады пры садзеянні, у тым ліку, некаторых супрацоўнікаў ЦК КПБ, многім з пакараных дазволілі вярнуцца на працу ў Акадэмію Навук і універсітэты.

Такія публічныя дыскусіі на гістарыяграфічныя тэмы, як тое адбывалася ў сярэдзіне 1960-х, у 1970-х ужо не маглі выйсці на старонкі легальных выданняў. Таму актыўна пачынае цыркуляваць самвыдат¹². Мікола Ермаловіч у 1975 годзе прыступае да рэгулярнага выпуску “Гутарак”. У сваім аналітычным тэксце «Положение в Белоруси. 1974 год» Генрых Ракутовіч (Зянон Пазыняк) апелюе да аднадумцаў у іншых рэгіёнах СССР.

Тое, што на пасяджэннях у Акадэміі Навук заяўляў В. Зайцаў, ці пісаў у сваіх “Сустрэчных закліках да ЦК КПСС” У. Мірончык, сапраўды не стасавалася з праграмнымі ўстаноўкамі камуністычнай партыі. І

¹⁰ Антонович, Славомир. *Пётр Машеров. Жизнь, судьба, память...* Документальная повесть. Мн., 1998. С. 228.

¹¹ Падрабязней гл.: Касьянов Г. *Незгодні*. С. 133—134.

¹² Больш падрабязны агляд беларускага самвыдату і яго базавых тэкстаў падецца ў другім томе нашага Даведніка.

жорсткацэнтралізаваная партыйная арганізацыя, якая не дапускала ніякай унутранай апазіцыі ці фракцыйнасці, сапраўды магла пазбавіцца ад такіх камуністаў у сваіх шэрагах. Але ва ўмовах савецкай дзяржавы КПСС была аўтаномнаю часткаю ўладнага механізму, і пазбаўленне камуніста партыйнага білету азначала публічнае прызнанне таго, што гэты чалавек нелаяльны да пануючай ідэалогіі, да наяўнага ладу, да ўсёй дзяржавы. Гэты акт закрываў для чалавека перспектывы развіцця ў тагачаснай грамадскай сістэме, і, як паказвае практыка, вёў да абмежаванняў яго працоўных, сацыяльных ды іншых грамадзянскіх, а не толькі палітычных правоў.

Можна паддацца спакусе і выбудаваць вобраз маналіту афіцыйнай культуры ды неафіцыйнай контркультуры. Сама афіцыйная культура мела ўжо прыкметы крызісу, бо была не ў стане задаволіць эстэтычныя і эмацыйныя патрэбы не толькі ўдзельнікаў культурнага працэсу, але і спажыўцоў культуры. Разам з крызісам ідэалогіі гэта падмывала афіцыйную палітыку знутры. Таму стала магчымай такая з'ява, як "пераліў" ідэй і людзей з аднаго лагера ў другі. У выніку аргументы іншадумцаў прабівалі праломы ў саміх цытадэлях улады ды яе апарату. У 1977 з'яўляецца «*Пісьмо русскаму другу*», дзе ананім (Аляксей Каўка) звяртаецца да расійскай інтэлігенцыі ў спробе пошуку паразумення ў справе нацыянальных інтарэсаў беларусаў. Да гэтага часу ў аўтара ўжо за плячыма была біяграфія супрацоўніка ЦК ВЛКСМ, а дыпламатычная служба – наперадзе. У біяграфіі Міхася Дубянецкага праца ў ЦК КПБ займае заўважнае месца. І мала хто зрабіў столькі, як ён, для мінімізацыі ўплыву цэнзуры і спрыянню выдання твораў беларускай літаратуры, якія адыходзілі ад жорсткіх канонаў сацыялістычнага рэалізму.

Ці не занадта эклектычнымі падаюцца прынцыпы адбору інфармацыі для гэтага Даведніка? Вы спаткаеце тут імёны і сялянаў, якія за неасцярожна выказаную фразу заплацілі некалькімі гадамі зняволення ў лагерах, і дзеячоў культуры ды навукі, якія мусілі вынаходзіць шляхі абыходу цэнзуры. Але ёсць галоўны крытэрыў, паводле якога збудаваны гэты Даведнік – у поле зроку трапляюць тыя падзеі і асобы, што спрычыняюцца да ўтварэння беларускага грамадства. Мастацкія ды даследчыцкія набыткі адных, іх здольнасці не адкідаць пры ўсёй хвіліны, калі здавалася б і не было шансаў на упублічванне іх творчых знаходак, настойлівасць у пераадоленні перашкодаў, якія так шчодро падрыхтоўвала ўлада, усё гэта стварае тую культурную традыцыю, якая яшчэ пакідае нам шанец на самарэалізацыю. Ахвярніцтва іншых, іхныя ацэнкі несправядлівасці і крытычны розум "простых людзей" жывяць нашу памяць і дазваляюць не забыцца на вобраз эпохі, якая не заслугоўвае на тое, каб з яе рабілі лубочную карцінку рая ці карыкатуру на пекла.